

УДК 811.161.2'373

ПОЛЬСЬКІ МОВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ ВИЖВІВСЬКОЇ АКТОВОЇ КНИГИ

Інна ЦАРАЛУНГА

*Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, Хмельницький, 29016
Кафедра української філології*

У статті проаналізовані полонізми Вижвівської актової книги, розглянуті лексичні, фонетичні, морфологічні елементи, з'ясовані причини мовних запозичень. Зафіксовані як власне полонізми, так і лексеми, що потрапили в староукраїнську мову за посередництвом польської мови з інших західноєвропейських мов.

Ключові слова: офіційно-діловий стиль, актова книга, запозичення, полонізм.

Кінець XVI–початок XVII століття в історії української мови позначений активним розвитком офіційно-ділового стилю. Чималу роль у цьому відіграли тодішні місцеві канцелярії, в яких було створено велику кількість гродських, ратушних, земських актових книг: Житомирську, Лохвицьку, Луцьку, Овруцьку, Стародубську та ін. Оскільки слов'янська, чи так звана «руська» мова набула офіційного статусу державної на українських теренах, то виникла нагальна потреба виробляти «в канцеляріях актову мову: тут народні елементи спліталися з чужоземними, почасти книжними, давньоболгарськими, почасти живими елементами польської мови»¹.

Пам'ятки ділового письменства XVI–початку XVII ст. становлять важливе джерело для вивчення не лише особливостей певного функціонального стилю, а й лексичних, фонетичних, граматичних рис староукраїнської мови загалом. Цікавою для аналізу з цього погляду є Вижвівська актова книга, створена на початку XVII ст. у селі Вижва, що на північному заході Волині².

¹ Шахматов О. Короткий нарис історії української мови // Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в. Київ, 1924. С.5–86, с. 82.

² Вижвівська гродська книга. – Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Фонд 32. Опис 1. Справа 1.

Містечко із замком та церквою 1508 р. заклали князі Януш і Василь Сангушки, згодом воно стало волосним центром. Вишва мала вигідне географічне положення, адже саме через неї пролягав торговий шлях з Володимира на Берестя – так звана «Вітовтова дорога», транспортний коридор через Полісся. За користування такими шляхами, мостами всі, хто проїздив ними, мав сплачувати мито державній казні. Як згадується в документах 1580 р., тут діяв прикоморок Ковельської митниці. Вишва була розташована на важливому не лише сухопутному, а й річковому шляху Вишва – Прип'ять – Дніпро – Чорне море. 1548 р. Вишва отримала привілеї Магдебурзького права: у місті дозволялось щонеділі проводити ярмарки і базари, стягати мито за переправу через річку; розширювались повноваження міського самоврядування.

Вишвівська актова книга містить справи, що розглядалися вишвівським урядом у 1599–1661 рр. За змістом це переважно акти купівлі–продажу нерухомості містян, а також справи щодо заповідання, дарування, обміну майна. Документи здебільшого писані українською мовою і лише поодинокі – польською. Досі ця важлива рукописна пам'ятка об'єктом лінгвістичних студій ще не була.

Очевидно, що для живомовних елементів книги характерні такі ж риси, як і для північноукраїнського діалекту української мови. Зміни у словниковому складі діалектів, у тому числі у північній діалектній групі, відбуваються шляхом збагачення їх словами з інших мов, часто сусідніх, особливо це стосується говорів на пограниччі мовної території³. Тогочасні суспільно-політичні умови, в яких перебувала північно-західна частина українських земель, сприяли встановленню різноаспектних щодо сфери використання контактів української мови з іншими мовами: польською, білоруською, чеською, німецькою. Староукраїнська мова активно збагачувалася запозиченими з інших мов словами, насамперед, полонізмами⁴. Це зумовлювалося, передовсім, близькістю територій і фактичною двомовністю

³ Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. Київ, 1955. С. 15.

⁴ Титаренко В.М. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. Автореф. дис. ... канд.філол.наук. Житомир, 2007. С. 2.

актових книг – руською і польською мовами, що неминуче призводило до взаємовпливів. Як стверджує В. Мойсієнко в описі Житомирських актових книг кінця XVI–початку XVII ст., «слова західноєвропейських мов (переважно латинізм, полонізм та германізм) настільки органічно впліталися в систему тодішньої староукраїнської літературної мови, що, треба думати, їх уживали у повсякденні не лише писарі та шляхта»⁵. Престиж польської мови як писемної на теренах України у XVI–XVII ст. відзначає і Ю. Шевельов, – він доводить, що полонізм не виходили з моди в писемній та усній мові освічених верств населення⁶.

Мовні запозичення у писемних пам'ятках північноукраїнського ареалу частково вже були об'єктом досліджень лінгвістів, зокрема, короткий аналіз їх міститься у передмові В. Мойсієнка до Актів Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр. Лексичні запозичення у своїй дисертаційній праці досліджувала В. Титаренко. Вплив польської стилістики на староукраїнське діловодство визначала О. Геращенко, особливості адаптації полонізмів у староукраїнській мові простежувала Л. Гумецька.

Щодо критеріїв відбору мовних одиниць з інших мов, загальноприйнятим є визначення О. Ткаченка: «*Полонізм* (від середньолатинського *Polonia* – *Польща*) – різновид запозичення: слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з польської мови або утворені за її зразком»⁷. На думку науковців, запозичення мають такі ознаки:

- зовнішня оболонка слова (наприклад, невластиве конкретній мові поєднання звуків: *моць, власный*);
- виразні іншомовні форманти (наприклад, суфікс *-ца*: *заводца, забоица*);
- історія слова, його зв'язок з реалією (*мальжонокъ, офира*)⁸.

Зважаючи на результати попередніх розвідок, проаналізуємо запозичення з польської мови в українських текстах Вижівської гродської книги. Нами

⁵ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. Житомир, 2002. С. 18.

⁶ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002. С. 722.

⁷ Ткаченко О.Б. Полонізм // Українська мова: енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк та ін. Київ, 2000. С. 466.

⁸ Титаренко В.М. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. С. 7.

опрацьовано близько 100 справ, записаних староукраїнською мовою. Методом суцільної вибірки здійснено планомірну інвентаризацію мовних одиниць, які репрезентують лексичний, фонетичний і граматичний мовні рівні. Для досліджуваної пам'ятки характерне використання польських мовних вкраплень, а саме слів, словосполучень, зрідка – цілих фраз. За підсистемами староукраїнської мови виявлено найбільше лексичних запозичень.

Лексичні полонізми Вижвівської гродської книги умовно можна поділити на декілька тематичних груп:

1. Назви осіб за різними ознаками:

– назви родичів:

на *бывшихъ* мал*жоньковъ (спр. 273), давшему дочку свою за малжонку (спр. 234) – від пол. *małżonka, małzonek* (Brückner, 320). У цьому ж документі – українська лексема-відповідник: жонє и *потомком* его (спр. 234), а також: мужа мого (спр. 229);

матци его *Зиновии...* продали (спр. 281), *отдаліаючи* *отца* матку (спр. 273), порівн. пол. *matka* (Brückner, 325);

– інші назви осіб:

мужа мого небожчика (спр. 229) – від пол. *nieboszczyk* – «покійник, померлий» (ЕСУМ, IV, 57);

просила... добрых панов (спр. 253), панъ богъ (спр. 273) – від пол. *pan* (ЕСУМ, IV, 273).

У староукраїнських текстах Вижвівської книги трапляються лексеми цієї групи, запозичені через польську мову з інших європейських мов, наприклад:

аренъдари вижевски (спр. 277), ст.укр. *арендаръ* – «той, хто орендує земельні угіддя, маєтності; шинкар, корчмар», порівн. пол. *arendarz*, через пол. мову слово запозичене із середньолатинської, *arrendāre* – «орендувати, наймати» (ЕСУМ, IV, 211; Brückner, 6);

панове бурмистрє подписали (спр. 253), ст.укр. *бурмистръ* – «виборний голова міського самоврядування за Магдебурзьким правом; особа, яка має

* Тут і далі курсивом позначено надрядкові літери.

вищий духовний чин або займає керівну урядову посаду», порівн. старопол. burmistrz, середньовісхньонімецьк. Burgermeister (СЛУМ, III, 100–101);

швакрови нашому (спр. 279), очевидно, через пол. szwagier з нім. Schwager (Рудницький, II, 1104).

2. Назви абстрактних понять:

сестра моіа... вырокъ учинила (спр. 257), із пол. wyrok – «рішення, ухвала» (ЕСУМ, I, 380; СЛУМ, VI, 25);

личбы полское (спр. 233), порівн. пол. lizba (Brückner, 299);

вѣры и пѣвности (спр. 281), від пол. pewny (ЕСУМ, IV, 326);

половица морка (спр. 243), ст.укр. *половица* – «половина; середина» (ССУМ, II, 183), порівн. пол. połowica (Brückner, 429);

уріадъ видит самую слушьность (спр. 278), від пол. słuszny – «правильний» (ЕСУМ, V, 311).

3. Назви об'єктів матеріального світу – будівель, предметів побуту, майна:

мнѣ правом належачое быдло (спр. 253), від старопол. bydło – «свійські тварини» (СЛУМ, III, 109);

купно свое власное (спр. 228), від пол. kurpo – «покупка, купівля» (ЕСУМ, III, 148);

на котором стодола стоиit (спр. 278), давнє запозичення з пол. мови stodoła – «клубня, стодола» (ЕСУМ, V, 423).

У цій групі теж наявні лексеми, що увійшли в українську посередництвом польської мови з інших мов:

будунекъ с тим всѣмъ (спр. 294), зо вшелѣким будинком (спр. 433), *будинок* – з пол. budynek, що виводиться від середньовісхньонімецького buding «будування» (ЕСУМ, I, 278); тут же у пам'ятці вживаються синонімічні лексеми: дом мои власныи (спр. 226), до будованія избы (спр. 255);

за певну суму грошеи (спр. 230), *гриш* – «півкопійки; гроші», від пол. grosz з чеської чи давньовісхньонімецької мови (ЕСУМ, I, 599);

за певную суму... МОНЕТЫ полское (спр. 232), через посередництво пол. мови moneta – «гроші, грошовий знак» – з лат. monēta «монета, гроші, чекан; монетний двір» (ССУМ, I, 613);

продали ПЛАЦЬ свои (спр. 108), до ПЛЕЦОВ улици Борзовнеи (спр. 255), від пол. plac з новонаверхньонімецьк. Platz – «місце; площа», що виводиться з лат. plattea – «місце, простір, вулиця» (ЕСУМ, IV, 433);

до СКРЫНКИ мѣсцькоє (спр. 295), через пол. мову skrzynia від середньонаверхньонімецьк. scrini – «шафа» (ЕСУМ, V, 286);

Фольваркови Іарьмола Коречка (спр. 281), через пол. folwark від середньонаверхньонімецьк. vorwērk – «приміська садиба, маєтність» (Фасмер, IV, 201).

4. Назви різноманітних ознак, властивостей, характеристик:

продал полпліаца правом ВЕЧИСТЫМ (спр. 228), до книг ВЕЧИСТЫХЪ (спр. 253), від пол. wieczysty – «віковичний; повсякчасний; довічний; остаточний» (СЛУМ, VI, 164);

ВѢРЫГОДЪНЫХЪ (спр. 282), від пол. wiarygodny «гідний віри» (ЕСУМ, I, 403);

продал крунть свои ВЛАСТНЫИ (спр. 284), від пол. własny «той, що перебуває у володінні» (ЕСУМ, I, 409);

из будованем ВШЕЛАКИМ (спр. 228), на ВШЕЛАКИХЪ косподарствах своих (спр. 253), зо ВШЕЛАКИМИ пожитками (спр. 430), старопол. wszelaki – «різноманітний, всякий; будь-який; кожний; жодний» (СЛУМ, V, 79);

по крунть ЗАМКОВЫИ (спр. 266), огородъ ЗАМКОВЫИ (спр. 268), від пол. zamek, що є семантичною калькою середньонаверхньонімецьк. slōV (ЕСУМ, II, 232);

отдаліаючи ближнихъ КРЕВНЫХЪ своих (спр. 226), ВСѢХЪ ПОКРЕВНЫХЪ своих (спр. 430), від пол. krewny – «споріднений; родич» (ЕСУМ, I, 81);

за певную и готовую суму ПѢНАЗЕИ (спр. 229), від пол. pewny «надійний» (ЕСУМ, IV, 326);

же *єст* слушныи (спр. 253), від пол. *śluszny* – «правильний» (ЕСУМ, V, 311).

5. Лексеми на означення дій, процесів:

запис... касовати або нарушити (спр. 253), через пол. *kasacja* – «відміна» від франц. *cassation* (Фасмер, II, 207);

ствердилъ и умоцнил̄ (спр. 264), від пол. *moc* – «сила» (ЕСУМ, III, 487);

фіровали ми (спр. 72), тобто *офірували* – «жертвували», що пох. від пол. *ofiara* «жертва» (ЕСУМ, IV, 237);

шаповати (спр. 223), шафовати (спр. 274), від пол. *szafować* з нім. *schaffen* (Brückner, 539).

Зазнали впливу польської мови і власні назви пам'ятки, зокрема топоніми: гелонім – по болото Вцопецъное (спр. 270), мікротопонім – по улочку Паркановую (спр. 290), від пол. *parkan*, із середньовісньонімецьк. *parkân* (ЕСУМ, IV, 295), а також антропоніми – із жоною своєю Марушькою (спр. 281) і дублетна форма – із жоною своєю Марєю (спр. 294); *от* меж Воицеха Щасновича (спр. 245), від пол. *Wojciech* (Brückner, 63; Трійняк, 73); Радком Слусаровичем (спр. 252), від пол. *ślusarz* з нововісньонімецьк. *Schlusser* (ЕСУМ, V, 313); Штепана Лєсничого (спр. 259), Штепанови Вшолковскому (спр. 257), у тому ж документі зафіксований український варіант імені – Степанъ (спр. 257); Андрѣем Юзковичем (спр. 430), порівн. антропонім *Юзько* від пол. *Jozef* (Трійняк, 406).

Про вплив польської мовної системи свідчать також словоформи: вышеи положоно в записе (спр. 260), принужоными (спр. 266), выи назначоным (спр. 253), полплаца преречоная (спр. 228), брату своєму рожоному (спр. 289), панъ уроджоныи (спр. 281), і водночас брата свого роженого (спр. 253), не был порушоныи (спр. 278), не будучи ни *откого* примушоными (спр. 278), за злотых дєсіат (спр. 225), і в наступному документі повноголосна форма – пїат золотыхъ (спр. 226), з другои строны (спр. 224), на *обѣ* стронѣ (спр. 276), також трапляється власне український варіант – з другоє стороны (спр. 225); врядом мїаским (спр. 313) і дублетні форми – урядомъ мєскимъ (спр. 313), *отъ* медзи

мѣсцькои (спр. 281), печати мѣстцькои (спр. 253); сіаножіать (спр. 271), питомі українські варіанти – зо всѣми синожатми (спр. 285), сєножат (спр. 243); марца (спр. 223), марція (спр. 274), і дублетна форма – мѣс марта (спр. 277); чверць плеца (спр. 288); у тому ж документі – чвертью плеца (спр. 288); за пелнѣ суму (спр. 233), інший варіант – за пєвну суму (спр. 254); кончєсє... почєнасє (спр. 236), порівн. з українською формою – конъчитсїа по стину (спр. 288).

За частиномовною належністю виділено іменники, прикметники, дієслівні форми (проаналізовані вище), а також:

– *прислівники*: от мала до велїа (спр. 253), старопол. *wielā* – «багато» (СЛУМ, III, 225), а тєраз (спр. 251), тє раз нашєму (спр. 254); а тодма того жебы не был порушоньми (спр. 278); тєды оставуєм (спр. 278), тєдыс мы згодилисє (спр. 295); міановистє (спр. 224), міановитє (спр. 224), мєновитє (спр. 227); оцєвистє (спр. 224), оцєвисто (спр. 108); поспол из (спр. 223);

– *прийменники*: прєз дорогу (спр. 271); прєдѣ нами (спр. 223); вєдѣлє (спр. 223), старопол. *wedle* – «біля, близько, відповідно до, стосовно чого» (СЛУМ, III, 199); вєдѣлугѣ (спр. 253), старопол. *według* – «відповідно до, згідно з чим, на підставі чого; за, поруч, поряд; через що» (СЛУМ, III, 200);

– *сполучники*: алѣбо огородѣ (спр. 223), старопол. *albo* «або, чи» (СЛУМ, I, 89); жебы не был (спр. 278), старопол. *żeby* «що, щоб, якщо б» (СЛУМ, IX, 135).

Як свідчать наведені приклади, староукраїнські тексти Вижвівської гродської книги позначені значним впливом польської мови. Він проявляється у лексико-тематичних групах слів, зокрема у назвах осіб за різними ознаками, назвах абстрактних понять, назвах будівель, предметів побуту, майна, назвах різноманітних ознак, властивостей, характеристик, лексемах на означення дій, процесів. Засвідчені як власне полонізми, так і лексеми, що потрапили за посередництвом польської мови з інших західноєвропейських мов. Поширеність запозичень із польської мови належить до особливостей мовлення мешканців Вижвівщини і північно-західних земель України XVII ст. загалом.

Не усі вони стали набутком сучасної української літературної мови, проте активно діяли певний проміжок часу. Крім них, активно функціонували питомі українські слова-відповідники, тобто йдеться про певну варіативність мовних елементів різних рівнів. Викладений матеріал свідчить про розширення виражальних можливостей української мови того часу, про формування певного соціально і територіально зумовленого мовного континууму.

Джерела

- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. Київ, 1982–2006. Т. I–V.
- Рудницький Рудницький Я.Б. Етимологічний словник української мови. Т. 1–2. Вінніпег, 1962–1972.
- СЛУМ Словник української мови XVI–XVII ст. Вип. 1–13. Львів, 1994–2006.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 1–2. Київ, 1977–1978.
- Трійняк Трійняк І. І. Словник українських імен. Київ, 2005.
- Фасмер Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. Москва, 2004.
- Brückner Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1974.

POLISH LANGUAGE BORROWINGS IN THE OLD UKRAINIAN TEXTS OF THE VYZHVA MUNICIPAL BOOK

Inna TSARALUNGA

*Khmelnytsky National University,
11, Instytutska Str., Khmelnytsky, 29016
The Ukrainian Philology Department*

The polonizms of The Vyzhva Municipal Book are analyzed in the article. Lexical, phonetic, morphological elements are considered. Reasons for linguistic borrowings are given. Polonizms themselves and lexemes that come through the Polish language with other Western European languages are identified.

Key words: official-business style, municipal book, borrowing, polonizm.

ПОЛЬСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В СТАРОУКРАИНСКИХ ТЕКСТАХ ВЫЖЕВСКОЙ АКТОВОЙ КНИГИ

Инна ЦАРАЛУНГА

*Хмельницкий национальный университет,
ул. Институтская, 11, Хмельницкий, 29016
Кафедра украинской филологии*

В статье анализируются полонизмы Выжевской актовой книги, рассматриваются лексические, фонетические, морфологические элементы, выясняются причины языковых заимствований. Зафиксированы как собственно полонизмы, так и лексемы, проникшие в староукраинский язык посредством польского языка из других западноевропейских языков.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, актовая книга, заимствование, полонизм.